MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

VIII. KÖTET. 1912. ÁPRILIS. 4. SZÁM.

A tővégek palatalisatiójáról.

Ismeretes dolog, hogy a magyarban a mai *pogány*, *karácsony*, *patkány* stb. régen *pogán*-nak, *karácson*-nak, *patkán*-nak stb. hangzott. E hangváltozással egy időben egyszerre ketten is foglalkoztak. Az egyik Simonyi Zsigmond, a másik Justus Hajnalka. Simonyi a hangváltozást „A tővégi orrhangok történetéhez“ cz. dolgozatában tárgyalja; dolgozatának czélja a következő két kérdés tisztázása: *a*) Etymologikus *-n*-ből *-m* lesz (vö. *Garam*, *Komárom*, *malom* stb.) és megfordítva etymologikus *-m*-ből *-n* (s ebből esetleg *-ny*) lesz (vö. *Tétém* ≻ *Tétén* ≻ *Tétény* stb.). Az első esetben az *-m*-es alakok elvonások az ilyen ejtett alakokból: *malomba*, ebből **malonba*, *Garamba*, ebből **Garanba* stb., a második esetben S. visszakövetkeztető analogiával magyarázza a *Tétény*-féle alakokat (a *czitrom*, *milliom*, *áfium* latinosított alakok). Kiterjeszkedik S. a nem tővégén levő *-n* ∾ *-m*-ekre is. A magyarázat lényege, hogy S. a változást mondatfonétikai okokból eredtnek tartja.

b) A mely névszók nem helynevek, azokban a tővégi *-n* sok esetben *-ny*-nyé változott (vö. *pogány*, *karácsony*, *patkány*, *mony* stb.). E változás okai S. szerint a következők: először sokkal több az *-ny* végű szó, mint az *-n* végű, a változás tehát sok esetben analogiás (vö. *zsákmány*-féle szavak a *-mány* ∾ *-mény*-félék hatása alatt); másodszor sok esetben a *-j* kezdetű ragok hatásából magyarázható az *-n* ≻ *-ny* változás (vö. *fon* ∾ *fony* a *fonja*, *fonj*!-ból, *hony*, *hon* ∾ *honom* a *honja*-ból stb.). Ezen felül S. szóeleji és szóbelsei *-n* ∾ *-ny* változásokat is tárgyal.

Justus H. dolgozata a Simonyiénál valamivel később jelent meg, úgy azonban, hogy Justus már felhasználhatta Simonyi eredményeit is. Dolgozatának ez a czíme: „Adatok a magyar „ny“ hang történetéhez, különös tekintettel a tővégi *n* ≻ *ny* hangváltozásra. Budapest, 1911“. 8° 35 lap.

Ez a dolgozat, az eddigi irodalom alapján, olyan világosan s szabatosan van megírva, s minden során annyira látszik a gondosság és az óvatosság, hogy megérdemli, hogy vele bővebben foglalkozzunk.

Justus már az elvi dolgokban is helyes úton halad. Hangsúlyozza, hogy a tővégi *-n* ≻ *-ny* változás kérdésében a jövevényszavak közül első sorban a törököknek, azután a németeknek absolut bizonyító erejük van. Sem a török nyelvekben, sem a németben nincsen *-ny* hang. Ha tehát egy-egy ilyen eredetű jövevényszavunkban *-ny*-et találunk, az csak a magyarban keletkezhetett (vö. *cziczkány, gödény, bókony, áltány* stb.). Kissé más a helyzet a szláv eredetű szavakban, mert a szláv nyelvekben *-ny* hang is van (tővégén is).

E helyes elv alapján tárgyalja az eredeti szavak, majd a török, német, szláv, olasz jövevényszavak *-n* ≻ *-ny*-ét, végül a mai nyelvjárások *-n* ∽ *-ny* megfeleléseit. Tárgyalásában kiterjeszkedik a szóbelseji és szóeleji *n* ≻ *ny* változásokra is.

Az eredmények, a melyeket megállapít, a következők:

a) A tővégi *-n* ≻ *-ny* hangfejlődés szórványos hangváltozás, a mely azonban valamikor szabályos hangfejlődés lehetett.

b) E hangfejlődés a legrégibb írott emlékektől kezdve egészen a mai napig folyamatban van.

c) A tővégi *-n* ≻ *-ny* néhány esetben hasonulás eredménye.

d) E változás néhány olyan szón is kimutatható, a melyek eredetileg *-n*-ragos határozók voltak (*eleveny, hony, zokony, rokony, magányos;* hozzáveendő még: *verseny, hevenyébe*).

e) E hangfejlődés összefügg a szóvégi *-l* ≻ *-ly* változással, s valószinűen a *d* ≻ *gy*-vel is (vö. *Károl* ≻ *Károly; *vadok* ≻ *vagyok, hod* ≻ *hogy, Füzed* ≻ *Füzegy*).

Ez eredményeken felül több figyelemre méltó megjegyzés van az értekezésben. Így a többek közt Justus is elfogadja Mészölynek azt a, nézetem szerint is, helyes nézetét (l. Nyr. XXXVII. 167 és Justusnál 28), hogy a *mëgyëk* a *mënyëk*-ből fejlődött s ez utóbbi a *mënëk*-ből. A *mogyoró* ≺ *monyoró, ágyú, ágyuság* ∽ *ányuság, ányos* (vö. Mátyás Flor. Nyelvt. szót. kis.) példák ezt szépen támogatják.

Kiegészítésül a fentebb ismertetett két becses értekezéshez, a következőket közlöm.

1. Azt, hogy a tővégi *-m* ≺ *-n* a *-ba, -be, -ból, -ből*-féle ragos alakokból elvonás útján keletkezett, kétségtelennek tar-

tom. A *-ba* előtti *-n* ≻ *-m*-re a legrégibb példák egyike a következő: MünchC. Máté I. 17: „Dauidtol foguan *Babillomba* viteletiglen". A mi az etymologikus *-m*-ből lett *-n* ≻ *-ny*-eket illeti, Simonyi visszakövetkeztető analogiával magyarázza (Nyr. XL. 243). Lehet azonban ezeket másképpen is magyarázni. A JordC. 586. lapján pl. ez van: „es vytethneek az angyaloktwl *ábrahannak* kebleebê". Az ilyen alakokból elvonással szintén keletkezhettek *Ábrahán* ≻ *Ábrán* ≻ *Ábrány* alakok.

2. A kik eddig az *-n* ≻ *-ny* változásról irtak, vagy nem vetettek ügyet az *-n* után jövő vocalisra (ragozott, képzett alakokban), vagy pedig azt állitották, hogy az *-n* az utána következő vocalistól függetlenül is válhatott *-ny*-nyé. Elismerem, hogy ilyen esetek is vannak; vannak azonban olyan esetek is, a hol az *-n-* ≻ *-ny*-nek oka csakis az *-n* utáni magánhangzó lehet. Ilyen eset van az *enyém* szóban. Ez a névmás szerintem az *en* (∾ *én*) + *é* + *m*, tehát egészen olyan, mint az *öv-é* (máskép Budenz UgAl. 289, UgSzót. 194). Az én nézetem szerint tehát az *enyém* ∾ *enyim* a magy.-ban fejlődött egy régebbi *eném-* ∾ *enim*-ből. Nos hát ezt az alakot olyan emlékekben, a hol az *-n* hang meg van különböztetve az *-ny*-től, rendkívül sűrűen találjuk. Íme néhány adat:

Jászay P. a MünchC.-hoz készült szójegyzékben (RMNy. III. 280) azt mondja, hogy az e n y é m mindég *n*-nel *enem*-nek van írva és sohasem *ń*-nyel *eńem*-nek, vö. MünchC. Ján. VII. 16 „En tanosagom nem *enem* . . .", Ján. XVI. 14, 15 „mert *enemből* vészen . . . mert *enemből* vészen". Más adatok a codexekből: DöbrC. 235, 335, KeszthC. 149, 301 *enem*, KesztC. 125 *eenem* | DöbrC. 195, 335 *enim*, ÉrdyC. 377, 446 *enym* | TihC. 236 *enimek* | DöbrC. 326 *enemeket* | KeszthC. 125 *eneym*, DebrC. 574, DöbrC. 326, 341 *eneim*, DöbrC. 13 *eneimet* | FestC. 11, 228 *enneym* stb. (l. NySz. is). Van *ń*-es alak is: vö. DöbrC. 330 *eńimbol*, *eńimből* stb. — Adatok nyomtatványokból: Gálszécsi: *enym*. Sylvester, a ki az *n*-et az *ny*-től megkülönbözteti, kivétel nélkül *n*-et ir, vö. Új test. I. 137 *enîm* . . . *enîm*, 142 az *enimtűl*, 151 *enîm*, *enimből*, *enîmből*, 153 *enim* stb.

Ez adatok alapján, a melyeket könnyen szaporíthatnék, azt állitom, hogy az *eném*-ből fejlődött az *enyém* s hogy ez *-n-* ≻ *-ny-* fejlődés okát az *é* hangban kell keresnünk.

Nézetem szerint a *-nyi* képző *ny*-e is ilyen eredetű. Tudvalevő dolog, hogy e képzőnk régebben *-né* volt (lásd Mészöly G.:

A *-nyi* képző eredete cz. tanulságos értekezését a NyK. 1910. évi folyamában és különnyomatban is), s még régebben *-nëi̯*, illetőleg *-nëi̯e*. Ez állítás igazolására a következő adatokat hozom fel:

Bécsi-c. Hester V. 11. még monda azoknac . . . *méne* dicsőséggel ôtet kiral fel emelte volna | de uo. Judit XII. 20 Es olofernes . . . igen soc bort iuéc. *méneiet* ôéletében . . . sonha nem ituala, uo. Judit V. 3 Mongatoc nekém ki légén ennép . . . es *ménéiec* leǵenec ô varosoc, MünchC. Luk. VIII. 39 Meń te hazadba es hirdessed, *meneieket* tôt isten teneked, es elmene . . . predicaluan *meneieket* ôneki tôtuolna Jesus, Apor-c. 13 hirdetem *meneieket* tôt en lelkemnek, uo. 28 *meneiet* gonozkodot ellenseg a scentre (= KulcsC. 178. l., 73. zsolt. 3: m e n e gonozth teeth ellenseg the zentydbe).

Bécsi-c. Judit I. 2 zaz *kőńôkletne* magassagba | de uo. Dán. III. 1 alkota arań ozlopot magassaggal neǵuen *kőńôkletneiét* zelesseggel hat *kőńôkletneiet*.

Ilyen teljesebb alakok másutt is vannak (vö. NySz.), az *-n*-nel írottakra meg számtalan adatot lehet idézni (vö. DöbrC. 13 *menet*, 11 *menibe*, 13, 12 *menere*, 13 *ammenere* stb. és Zolnai Nyelveml. 114). Az a nézetem már most, hogy a *-nëi̯e* ≻ *-nëi̯* ≻ *-né* képző először csak az *anné* ≻ *annyé*, *enné* ≻ *ennyé*, *mëné* ≻ *mënné* ≻ *mënyé* ≻ *mënnyé* névmásokban keletkezett, ezekből azután átvonódott a többi *-né* ∾ *-nyé* ≻ *-nyi* képzős alakra. Ez állítás chronologiáját több emlékkel lehet igazolni, itt csak Sylvester Új testamentomának vallomását hozom fel. Sylvesterben ez van:

a) Névmások:

Új test. I. 119 kôzel *anńe* fôldôn, uo. I. 25, 110 *anńe* (egyszer I. 141 *anne* ideiû) stb., ragozva: I. 113 niǵ *anńit*, I. 20, 134 *anńît*, I. 100 *anńît* ād az meńire . . . stb.

I. 108 *enńe* esztendôtûl fogua, I. 149 *enńe* ûdôtûl fogua, I. 25, 134, 159 *enńe* stb.; ragozva: I. 54 *enńît*, I. 55 *enńire* stb.

I. 140 *meńe* idëiglen, I. 160 *meńe* szāmtalan, ragozva: I. 113, 134 *meńît*, I. 100, 119 *meńire*, I. 105 *meńiszer*, I. 100, 103, 109 *meńiuel* stb.

I. 86 *valameńe* dolgokat, I. 111 *valameńe*, ragozva: I. 142 *valameńn̄* stb.

b) Nem névmások mellett a képző, illetőleg rag *-ne* ∾ *-ni*:

I. 123 hatvan *kiǵne* fôldôn vala, I. 134 harmincz *kiǵne* fôldet, I. 144 tizenôt *kiǵne* fôldôn;

I. 120 kőzel egǵ *orane* ůdőnek kőzbe vetise lůtt volna;

I. 85 egǵ *punctni* ůdőben;

I. 159 kêt szâz *singne* főldőn stb.

A *-nyi* képző tehát eredetileg *-nëi̯* ≺ *-nëi̯e* volt, mai *ny*-ét *n*-ből kell magyaráznunk, s az *-ny*-nyé válást az *é*-nek tulajdoníthatjuk. Ez az *-ny* először a névmásokban volt meg (vö. HB. *menyi*), aztán átterjedt a nem névmási származékokra is.

Nézetem szerint az *é* hatásából magyarázható a főnévi igenév-képzőnek *-nye* alakváltozata. Ez a képző is eredetileg *-né*, tehát *-n* hangú volt (így Szinnyei: NyH.[4] 81, FUSpr. 95, másképp Simonyi: TMNyv. 508). E *-né*-ből lett *-nyé* ≻ *nyë* ≻ *-nye* (vö. Lányi-c. 91 *tartanye*, 65, 103 *mondanye*, 100, 122, 161 *tudnye* stb., lásd a TMNyv.-t is), illeszkedéssel *-nya* (vö. az ilyen nyelvjárási alakokat is: *kérnye*, *igérnye* — *rínya* stb., NyFüz. X. 15). Ez az *-ny* a személyragozott alakokban átvonódott itt-ott az első személyre is, vö. Érdy-c. 487, 540 *tanwlnywnk*, 558 meg *twdńwnk*, 602 *varnywnk* stb.

Ki tudunk már most olyan eseteket is mutatni, hogy az *é* más esetekben is palatalisálhatta az előtte levő consonánst. Ez az eset van a *mezsgye* szóban. A *mezsgye* szó bolgár eredetű, s valaha a bolgárban a neki megfelelő szó *mežda*-nak hangzott. Kétségtelen azonban az is, hogy a bolgár nyelv történelmi korában már *mežda* volt a szó, tehát úgy, mint ma. E bolg. *mežda*-ból a magyarban *mezsda*, majd később *mezsde* lett (vö. Asbóth: Szláv jövevényszavaink, I. 79). A *mesde*, *mezsde* alakok ma is megvannak nyelvünkben (l. MTsz.), a *mezsda* pedig megvolt a régi nyelvben (l. OklSz.). A mai *gy*-vel hangzó alak a *mezsdét*, *mezsdék*-féle alakokban keletkezhetett, a melyek *mezsgyét*, *mezsgyék*, *mezsgyés*-nek kezdtek hangozni, s ezekből vonódott el a *mezsgye*.

Az *-é* hang tehát bizonyos szórványos esetekben palatalisálhatta az előtte lévő mássalhangzót. Valószínű, hogy a tővégi *-n* ≻ *-ny* változásokat ezzel az *-é*-vel nem magyarázhatjuk, hiszen így legfeljebb a magashangú szavakat magyarázhatnók. Mindazonáltal azt mondom, hogy e kérdésben is csak akkor fogunk tisztábban látni, ha megfigyeljük a különböző korok emlékeinek idevágó adatait. Addig bizonyos *-n* ≻ *-ny*-eket nem tudunk megmagyarázni, egy jó csomót azonban igen is magyarázhatunk. A már felsoroltakon kívül hanghelyettesítéssel magyarázható a m. *nyüst* ∾ *nyist* ≺ bolg. *ništi*. A bolg. *ništi*-ből azért lett *nyüst*, mert a m.-ban csak *nyi-* szókezdet van (az egyetlen *ni!* régibb

në!-ből). A palatalisált mássalhangzóhoz való hasonulással magyarázhatók: *nyavolya* régibb *nevolya*-ból s ez szláv *nevolja*-ból | *nyoszolya* régibb *noszolya*-ból, még régibb *noszola*-ból s ez szláv *nosilo* vagy *nosila*-ból. Hasonlóan keletkezett a *csizma*-ból a *csizsma* alakváltozat stb.

A palatalisatióval ellenkező eset a depalatalisatio. Ez is van a magyarban nemcsak a *gy* hangoknál (vö. *disznó*, *dészü* stb.), hanem az *-ny*-eknél is. Ilyen biztos példa a *csinál*, melynek régibb alakja *csinyál*. Ez ige egy szláv frequentativum: **činjati*-ból való, úgy hogy a m. igében *-ny* az etymologikus, *-n* a fejlődött hang. A szláv frequentativum e képzésére vö. Leskien: Handbuch,[4] 19. lap.

3. Justus azt mondja, hogy a tővégi *-n* ≻ *-ny* és tővégi *-l* ≻ *-ly* változások között összefüggés van. Lehet. Tény az, hogy egy sereg szavunk van, a hol etymologikus *-l*-ekből *-ly*-ek keletkeztek. A változás itt is nemcsak tővégi helyzetben, hanem szó belsejében is észlelhető. *Mihály*, *Károly* keresztneveink a mult század első felében még *Mihál*-nak (vö. Vörösmarty Mihál), *Károl*-nak hangzottak. Az irodalmi *saláta* mellett van *salyáta* (NySz.) ≻ *sajáta* (MTsz.) is; hasonló esetek *széllel* ≻ *széllyel* ≻ *széjjel*, *zsöllye* ≺ lat. *sella*, *hülye* ≺ vö. *hülni*, *csuklya* ∾ *csukla*, *fáklya* ≺ vö. lat. *facula*, *imolya* ∾ *imola*, *pólya* ∾ *póla*, *zabola*, *zabla* ∾ *zablya* (vö. Melich: A magyar ny. szláv jövevényei, 25), *Orsolya* ≺ lat. *Ursula*, *kölyök* stb., stb. Mindezen esetekben az *l* az eredeti s az *ly* a magyarban fejlődött hang.

A következő sorokban néhány adattal akarok hozzájárulni a magyar nyelvbeli tővégi mássalhangzók palatalisatiójához, s részletesebben szólok szláv jövevényszavaink tővégi mássalhangzójáról. A szóbelseji és szóeleji (vö. pl. *lengyel*-beli *gy*-t, a mely orosz nyelvi hangjelenség, *komornyik ny*-e szintén átadó nyelvi sajátság, más eredeti és nem eredeti esetek: *pletyka*, *kártya*, *szátyva*; *gyilkos*, *gyémánt*, *fegyver*, *frigy* stb.) palatalisatiókat ezúttal nem tárgyalom, de nem irom alá, a mit Asbóth csak úgy odavetve mond (vö. Izvj. VII. 4:254), hogy a mássalhangzók palatalisatiója a magyarban közönséges jelenség, különösen palatális magánhangzó előtt.

Ha egy szláv szó az ó-egyh. szlávban *-ъ*-ra vagy *-ь*-re végződik, akkor ennek a tővégi *-ъ*-nak, *-ь*-nek a magyarban ma semmi nyoma nincs. A tővégi magánhangzókról irott értekezésemben (MNy. VI. 15) azt a nézetemet fejeztem ki, hogy e

tővégi magánhangzók már az átadó szláv nyelvben, illetőleg nyelvekben sem hangzottak. Egyébiránt ha hangzottak is, a mi nem valószínű, a mai magyar nyelvben nyomuk sem lehet, mert hiszen — rövid vocalisok lévén — a magyarban a többi nyílt végszótagban levő rövid magánhangzóval együtt eltüntek volna. A mai m. *bab*, *galamb* tehát akár szláv *bobъ*, *golǫbъ*-ból, akár pedig *bob*, *golǫb*-ból eredhetett, az eredmény mind a két esetben *bab*, *galamb*.

A tővégi (és egyéb helyzetben lévő) *-ъ*-t az orosz nyelvtanok kemény jer-nek, az *-ь*-t pedig lágy jer-nek nevezik (a szerb-horv. név: vastag jer — vékony jer, a bolg. pedig: nagy jer — kis jer). Ez az elnevezés azt jelenti, hogy az *-ь* előtti magánhangzó az oroszban palatalisálttá lesz, míg az *-ъ* előtti változatlan marad („kemény" marad). Így pl. az or. *gostь* (vendég) kiejtve *goszty*, ellenben az or. *mostъ* (híd) a kiejtésben *moszt*. Ez a különbség visszatükröződik a lengyelben is, ott a két szó így hangzik: *gość* — *most* (olv. moszt).

A következő sorokban már most vizsgálni fogom szláv jövevényszavaink tővégi *-nь* ∾ *-nъ*, *-lь* ∾ *-lъ*, *-rь* ∾ *-rъ*, *-tь* ∾ *-tъ*, *-dь* ∾ *-dъ*, *-ńь*, *-ĺь*, *-ŕь* megfeleléseit. Hogy a magy. hangtörténetre levonható tanulságoknak biztos alapot adjak, a tővégi *-tь* ∾ *-tъ*, *-dь* ∾ *-dъ* megfelelésekből indulok ki.

Ó-egyh. szláv tővégi *-tь*-nek, *-dь*-nek a ránk nézve fontosabb szláv nyelvekben ezek a megfelelései: szerb-horv. *-t*, *-d*, szlov. *-t*, *-d* (így már a Freis. tör.-ben), ó-cs. *-t*, *-d* (és a cseh nyelven belül analogikus úton) mai cs. *-ť*, *-ď* is (Gebauer, de vö. Vondrák: Vergl. Gr. I. 280 is: valószínűen ugyanígy a tótban); mai t. *-ť* *-ď*, lengy. *-ć*, *dź*, or. *-t'*, *-d'* (vö. Sobolevskij: I. r. j. 44, de vö. Sachmatov), bolg. *-t*, *-d* és nyelvjárásonként *-t'*, *-d'* (erre vö. Miletič: Ostbulg. 89, Oblak: Mac. Stud. 49); példák:

gát ≺ szerb-horv. *gât*, szlov. *gât*, ó-cs. *hat* (Gebauer: Slov.), mai cs. *hať*, tót *hať*, or. *gat'*, lengy. *gać;* valamennyinek alapalakja *gatъ;*

malaszt ≺ mellőzve a szláv szó különböző szláv nyelvi jelentéseit, vö. ó-egyh. szláv *milostь*, bolg. *mìlost* (irva milostъ), szerb-horv. *mȉlōst*, szlov. *mílost* (Freis. tör.-ben *milozt*), ó-cs. *milost*, mai cs. *milosť*, t. *milosť*, or. *mìlost'*, lengy. *miłość.*

Teljesen hasonló hangtani helyzetben levő esetek: *csëtërt* (quadrans), *deget* (MTsz.), *pázsit*, *pecsét*, *szemét*, *tiszt* stb.; az *-ь* szempontjából idevalók: *Pest*, *palást;*

cseléd ∾ *család* ≺ ó-egyh. szl. *čeladь*, bolg. *čèlad*, szerb-horv.

čèlād, ó-cs. *čeled*, mai cs. *čeleď*; — t. *čeľaď*, or. *čèľad*, lengy. *czeladź*;

kád ≺ egyh. szl. *kadъ*, szerb-horv. *kâd*, szlov. *kàd*, ó-cs. *kád*, mai cs. *káď*; t. *káď* (Loos ném.-m. t. szótár Kufe alatt, alakv. *käď*; a Loos-Pech.-nál közölt *kaďa* m.-ból), or. *kad'*, lengy. *kadź*.

Teljesen hasonló hangtani helyzetben levő esetek: *belénd* (ebben b e l é n d e z k e d n i NySz.), *szabad* stb.

Ó-egyh. szl. tővégi *-tъ*, *-dъ* = valamennyi szláv nyelvben *-t*, *-d*:

barát ≺ ó-egyh. szl. *bratъ*, bolg. *brat*, szerb-horv. *brȁt*, szlov. *brȁt*, ó-cs. és t. *brat*, lengy. *brat*, or. *brat*;

bolond ≺ ó-egyh. szl. *blѫdъ*, szerb-horv. *blûd*, szlov. *blôd*, cs., t. *blud*, lengy. *błąd*, or. *blud*;

rend ≺ ó-egyh. szl. *rędъ*, bolg. *red*, szerb-horv. *rêd*, szlov. *rêd* (nyílt *e*), t. *riad*, cs. *řad*, lengy. *rząd*, or. *rjad*.

Teljesen hasonló esetek: *apát*, *eczet*, *haraszt*, *paraszt*, *pemet*, *naszád*, *szalad* stb.

E példákból kétségtelenül kitünik, hogy azok a szláv nyelvek, a melyekből jövevényszavaink nagy része való, a szóvégi *-tъ* és *-tъ*, *-dъ* és *-dъ* közt különbséget nem tettek. Az ilyen szóvégek *-t* ∾ *-d* végűekké lettek. Az ilyen szóvég azután a magyarban a következő változásoknak eshetett alá:

a) Szóvégi *-d*-ből a magy.-ban *d*, majd *-t* lett, erre két példánk van: *zsinat* ≺ régibb magy. *zsinad* (vö. DebrC. 94 s i n a d o t kétszer), *zsinod* (Murm.?) ≺ szl. **žinodъ*, lat. *synodus* | *pajót* ≺ *pajot* ≺ *pajod* ≻ *pajód* (CzF., MTsz., NyFüz. X. 63) ≺ Miklosich SlavEl. szerint cs. *pajed* (alakv. *pajeď*) ≺ **pajedъ* (Bern. EtWb. 273), t. *pajed*, tót eredetű szó, vö. Asbóth: Izvj. VII. 4, 296; hasonló esetek: *Korlát* ≺ olasz *Corrado*: Conradus, *Bernát* stb.

b) Szóvégi *-d* (*-dъ* és *-dъ*) a magy.-ban elesett: *jegenye* ≺ szláv **jagnędъ*, szerb-horv. *jàgnjèd*, *medve* ≺ szláv *medvědъ*, *rásza* ≺ vö. szerb *rásad* (lásd ezekről Mikl.: Slav. El. 8, Nyr. XLI. 150, Asbóth: Nyelvtud. I. 79). E *-d*-k elesesét a magy. tárgyeseti *-t*-vel csak akkor lehet annyira-amennyire megmagyarázni, ha e szavak egykor a magy.-ban *-d*-re, majd ebből *-t*-re végződtek (l. *a*) alatt). Kizártnak tartom, hogy már az átadó szlávban zöngétlen lett volna a szóvég.

c) Szóvégi *-d* ∾ *-t* a magy.-ban *-d* ∾ *-t*-vé lesz s ebből a magyarban *-gy* ∾ *-ty* is lehet, ide való példák: *páprágy*, régibb m. *páprád* s ez egy szláv *paprad* ≺ *papradъ*-ból | *porongy* CzF.,

MTsz., régibb m. és közmagy. *porond* ≺ szláv. *prѫd-* ≺ **prѫdъ*-ból | *szvados* ≻ *szovados* ≻ *szovatos* ≺ *szovatyos* ≺ szláv *svod-* ≺ *svodъ*-ból (l. OklSz.) | *torongy* (mérges fekély az alfélben) ≺ szl. *trѫd-* ≺ *trѫdъ*-ból. Nem ide való *pászta*, a mely bolg. *posta* (lásd Geroff) mása, s *posztát* (alakv. *posztágy, pásztágy* MTsz.), a mely t. *postat-*, *postať-*, *postaď*-ból való; Simonyi: Nyr. XXXIX. 251, hibásan Asbóth: Nyelvtud. I. 80.

A tővégi szláv *-tь* ∾ *-tъ*, *-dь* ∾ *-dъ* a magyarban tehát az esetek túlnyomó részében *-t* ∾ *-d*. Ha itt a *-t* ∾ *-d* helyén *-ty* ∾ *-gy*-t találunk, a legtöbb esetben biztosra vehetjük, hogy a palatalisatio a magyarban történt. Ez a *-t* ∾ *-d* már most biztos nyom a tővégi *-nь* ∾ *-nъ*, *-lь* ∾ *-lъ* kutatásához. A szláv nyelvekben e hangoknál tővégben ugyanazok a palatalisatiós megfelelések vannak, mint a *-tь* ∾ *-dь*-nél.

Tővégi ó-egyh. szláv *-nь*-nek megfelel: bolg. *-n* (nyelvjárásonként *-ń* is, Miletič: Ostbulg. 95, 232, Ščepkin: Učebnik 3, 4, Oblak: Mac. Stud. 47, 48, Bern.: EtWb. 570 k o r e ń), szerb-horv. *-n*, szlov. *-n* (vö. Freis. Tör. *den*), ó-cs. *-n* (és a cseh nyelven belül analogikus úton), új-cs. *-ň*, t. *-ň* (valószínűen az ó-t.-ban *-n* volt), lengy. *-ń*, or. *-ń* (erre vö. fentebb); példák:

penész, régi m. *pelészn* (vö. Beszt. szój., NyK. XXXVII. 116), ebből **penészl* ≻ *penészl* (vö. Schlägli szój.) ≺ egyh. szl. *plěsnь*, bolg. *plěsenъ*, szerb-horv. *plijesan* (alakv. *plêsan*), szlov. *plę̑sən*, cs. *plíseň*, t. *plieseň* (alakv. *pleseň*), lengy. *pleśń*, or. *plěseń* (irva плѣсень);

szín, régi m. *szén* ∾ *szëi̯n* (tuguridum, hütte, scheune NySz.) ≺ egyh. szl. *sěnь*, bolg. *sěnь*, szerb-horv. *sjȅn*, szlov. **sę̑n*, ebben *sę̑nca* (Plet., *sę̑nca* Pável 39), cs. *síň*, t. *sieň*, lengy. *sień*, or. *sʲeń* (irva сѣнь).

Tővégi ó-egyh. szláv. *-nъ* valamennyi szláv nyelvben *-n*; példák:

Balaton ≺ szláv *blatьn* ≺ régibb *blatьnъ*-ból;

keresztyén, újabban *keresztény* ≺ szláv *krьstьjan* ≺ *krьstьjanъ*-ból, vö. bolg. *krъstjànin*, szerb-horv. *kȑšćanin*, szlov. *kȓčân*, cs. *křesťan*, t. *kresťan*, lengy. *krześcijanin*. A magyar szó lehet latin-olasz eredetű is.

Hasonló esetek: *boroszlán*, *burján*, *gereben*, *ispán*, *ösztön*, *pereszlen*, *szelemen* stb. Ha már most itt *-ny*-et találunk a magyarban, csaknem valamennyi esetben a régibb alak *-n*-nel hangzik, ilyen pl. *eplény*, *karácsony*, *keresztény*, *morvány* stb.,

a melyekben a régibb magy. nyelvben *-n* a hang. Az *-ny* tehát a magyarban fejlődött.

A mint már most feltettük, hogy a tővégi szláv *-nъ* ∾ *-nъ*: magy. *-n* ∾ *-ny*-ek megfelelésénél a szláv *-tъ* ∾ *-dъ* : *-tъ* ∾ *-dъ* tővégek az irányadók, azt kell feltételeznünk a tővégi szláv *-lъ* ∾ *-lъ*-eknél is.

Tővégi ó-egyh. szl. *-lъ* = bolg. *-l* (nyelvjárásonként *-l'* is, vö. *sol'* Miletič: Ostbulg. 93, 156, 232), szerb-horv. *-o* (vö. *sô*, genit. *soli*: salz, nyelvjárásonként és régi szerb-horv. *-l*, vö. kaj-horv. *sól* Belloszt. stb.), szlov. *-ł* (vö. *sołt*, gen. *soli* Plet., nyelvjárásonként *-u̯*, *-o*, pl. hazai szlov.-ben is, vö. Pável 16, 19, 82 s köv. lapokon, de *vívol* 57), t. *-l'* (bizonyára eredetibb *-l*-ből), ó-cs., mai cs. *-l*, lengy. *-l*, or. *-l'*; példák :

aczél ≺ egyh. szl. *oцélъ*, szerb-horv. kaj-nyelvj. *ocel*, szlov. *ocȇł* (hazai szlov. *ὸcüo* Pável 16, *ocel*), t. *ocel*, cs. *ocel*;

galy ≺ szláv **golъ* (Bern. : EtWb. 327).

Tővégi ó-egyh. szláv *-lъ*, bolg. *-l*, szerb-horv. (mint az *-lъ*-nél), szlov. (mint az *-lъ*-nél), cs. *-l* (mint az *-lъ*-nél), t. *-l*, melyből *u̯-* lesz a legtöbb nyelvjárásban, lengy. *-ł*, or. *-l* (ejtsd *ł*, írva *-лъ*) ; példák :

akol ≺ egyh. szl. *okolъ*, szerb-horv. *òkō* (nyelvj. *òkol*), szlov. *okòł* (gen. *okóla*), t. *okol* (ejtsd *okou̯*), cs. *okol*, lengy. *okoł*, or. *okòlъ* ;

asztal ≺ egyh. szláv *stolъ*, bolg. *stol*, szerb-horv. *stô* (gen. *stòla*, nyelvj. *stòl*), szlov. *stòł* (gen. *stóla*, hazai szlov. *stò* Pável 20, Szlov. sil. 13, Abc. szlov., Kossits), t. *stol* (ejtsd *stou̯*), ó-cs. *stól*, mai cs. *stůl* (gen. *stolu*), lengy. *stoł*, or. *stolъ*.

Az a nézetem, hogy a magyarba mind az *-lъ*, mind az *-lъ* végű szavak *-l*-lel jöttek át (vö. a felsoroltakon kívül még *atraczél*, *pokol*) s ha ma *-ly*-et találunk (vö. *aczél* ∾ *aczély*, *bivaly*, *galy*, *padmaly*, *topoly* stb.), akkor ez az *-ly* eredetibb magy. *-l*-ből fejlődött ki.*

Ha egy ó-egyh. szláv szó *-ъ*-re végződik, s ez *-ъ* előtt más, itt fel nem sorolt mássalhangzó áll (pl. *-r-* : *kaczor* ≺ egyh. szláv *kosorъ* ; *-p-*, *-b-*, *-v-*, *-m-* : *galamb* ≺ *gólѫbъ*, *bürü* ≺ régi m. **briv* ≺ **brъvъ* ; *-č-*, *-š-*, *-ž-*, *-c-*, *-s-*, *-z-*, *-dz-* : *kas* ≺ *košъ*, *jász*-hal ≺ régi m. **jáz* ≺ *jazъ*, *lazacz* ≺ *lososъ* stb., stb.), akkor a palatalisalódás szempontjából a szó olyan szláv nyelvből való, a hol az

* A különféle szláv *-l*-ek képzése módjáról lásd többek közt Broch: Slav. Phon. 43 s köv. lapokon. Én itt ez *l*-ekről nem akartam bővebben szólni. A lengy. *ł*, szlov. *ł*, or. *ł* nem egyformák.

illető tővégi mássalhangzó az *-ъ* elesése után „keményen", azaz palatalisálatlanul ejtődik. Más szóval az ejtés itt ugyanolyan, mint mikor *-ъ* áll a szláv szó végén (vö. pl. *-r-*: *csombor* ≺ szl. **čьrbrъ* stb.).

Az eddigi esetek mind olyanok voltak, a melyekben a szláv tővégben palatalisálatlan mássalhangzó + *-ъ* áll. Állhat azonban az ó-egyh. szláv tővégben palatalisált consonans + *-ъ* is. Ilyen tővégek közül én itt csak az *-lь*, *-ńь*, *-ŕь* végű szavakat veszem vizsgálat alá. Az a kérdés, mi ilyenkor a magyar megfelelés.

Tővégi ó-egyh. szl. *-ńь* = bolg. *-n* (nyelvjárásokban *-ń* is, vö. Bern.: EtWb. 561 *końь* alatt, Oblak: Mac. Stud. 47, 48, 49), szerb-horv. *-nj*, szlov. *-nj* (nyelvj. *-n* is), cs. *-ň*, t. *-ň* (nyelvj. *-n* ∾ *-m*), lengy. *-ń*, or. *-ń*, példa:

bödöny ≺ szláv **bdьń* ≺ **bъdbńь*, szerb-horv. *bàdanj*, szlov. *bədənj* (l. Bern.: EtWb. 106).

Tővégi ó-egyh. szl. *-l'ь* = bolg. *-l* (nyelvjárásonként *-l'* Miletič: Ostbulg. 58, 93, 231, Oblak: Mac. Stud. 47, 48), szerb-horv. *-lj*, szlov. *-lj* (nyelvjárásonként *-ị*, *-o* Pável 45, 82—86, 106—7), t. *-l'*, cs. *-l*, lengy. *-l*, or. *-l'* példa:

konkoly ≺ egyh. szl. **kъnkolъ*, bolg. *kъkъl*, szerb-horv. *kúkolj*, szlov. *kọ́kolj* (alakv. *kòu̯koi̯*, *kòu̯kol*, Pável 74, 86, 106), cs. *koukol*, t. *kúkol*, lengy. *kąkol*, or. *kùkol*.

Ide tartozó szavak: *guzsaly*, *király*, *moly*. Magyar nyelvtörténeti tekintetben az itt elősorolt szavak közül egyről, a *király*-ról valószínűvé lehetne tenni, hogy a legrégibb átvett m. alak *-l*-lel hangzott s az *-ly* a m.-ban fejlődött (l. MNy. IV. 29).

Tővégi ó-egyh. szl. *-ŕь* ebben a képzőben *-arь* = bolg. *-ar* (nyelvjárásokban *-ar'*, többesben *-are* ∾ *-eri*, ugyanúgy articulussal, vö. Miletič: Ostbulg. 33, 55, 56, 96, 233, Oblak: Mac. Stud. 47—49, Mičatek-Lavrov szótára végén 16—17, 33, Teodorov: Period. Spis. Kn. XIX—XX. 1886-ból 153. lap), szerb-horv. *-ār* (régen itt is *-ār'*-nak kellett lenni, erre mutat a ragozás pl. az instr. g o s p o d a r e m-beli *e*), szlov. *-àr* ∾ *-ár* (ragozásban *-rj*, pl. *gospodar*, gen. *gospodarja*, Freis. tör. *zezarstuo*, hazai szlov.-ben *-ár*, *-ar*, többes *-árgye: mäsárgyä* = mészárosok Pável 123 stb.), t. *-ár* ∾ *-iar-* (mindenütt *-r*), ó-cs. *-ār'*, *iar'* ≻ *-ieŕ*, XIII. sz. óta *-iéŕ* ≻ *-íŕ*, mai cs. *-eř*, ∾ *-íř*, lengy. *-arz*, or. *-ar'* (sokszor *-arъ*).

Ide tartoznak a többi közt a következő példák: *bodnár*, *császár*, *göröncsér*, *kádár*, *kulcsár*, *mészáros*, *molnár* stb.

Az a kérdés már most, hogyan jött át e szóvégi ó-egyh. szl. *-ŕь*. Ha a fenti példák közül egyet, a mely Árpád-kori emlékeinkben is előfordul (pl. *göröncsér*), veszünk, a megfelelések ezek:

göröncsér ≺ ó-egyh. szl. *grъnъčaŕъ* (l. Melich: Nyelvünk szláv jövevényei 29, de Bern.: EtWb. 371 *grъnъčaŕъ*), bolg. *grънčàrъ* (Geroff), t. *hrnčiar*, ó-cs. *hrnčieŕ*, mai cs. *hrnčíř*, lengy. *garncarz*, or. *gončàrъ*, ó-or. *gornčarъ* ≺ *gъrnъčaŕъ*, kisor. *hončár*.

E példából tehát az látszanék, hogy a m.-ba — nyilván hanghelyettesítéssel — *r*-ré lett a tővégi szláv *-ŕъ*. Ne feledjük azonban, hogy a veszprémi 1109. évi alapító-levélben e szó így fordul elő: γριντζαρι, azaz az ρ után ι van; ez az ι lehet a szláv ъ mása, de lehet a jésítés jele is; ρι tehát lehet = *ŕ* is.

Végigtekintve a tővégi szláv *-ńъ*, *-ľъ*, *-ŕъ* hangokat, azt látjuk, hogy a kérdést csakis a magyar és a szláv nyelvtörténet együttes figyelembe vételével lehet megoldani.

Az eredmény, a melyre jutottunk, ez: A szláv tővégi *-nъ*, *-lъ*, *-tъ*, *-dъ* a magyarba *-n*-nel, *-l*-lel, *-t*-vel, *-d*-vel jött át. E tővégek azután a magyarban éppúgy palatalisálódhattak, mint a hogy palatalisálódtak a magyarban a szláv *-nz*, *-lz*, *-tz*, *-dz* végű szavak.

Hogy e tővégi palatalisálódásnak mi az oka, arról egyelőre nem írok. Hogy a palatalisálódás a magyar nyelvben — nem tekintve itt a palócz nyelvjárásokat — szó belsejében is megtörténik, arra rámutattam ott, a hol az *é* szórványos palatalisáló hatásáról beszéltem. Szláv jövevényszavainknál azonban figyelembe kell vennünk a következőket:

a) Szláv szavaink közt vannak olyanok, a melyek olyan szláv nyelvből valók, a hol van palatalisatio (pl. *lengyel*-ben a *gy d* helyett már az átadó nyelvben is *gy* volt; ilyen *komornyik* Calep. *ny*-e is).

b) Szó belsejében ó-egyh. szláv *-nj-* ∾ *-lj-* ∾ *-ń-*, *-l*-nek (vö. *vecsernye*, *dinnye*, *bánya*, *tanya*, *galagonya*, *nyavalya*, *pelyva*, *gereblye* ≺ szerb *grȁblje*, teljesen hibásan magyarázva az *-ly-* Asbóth: Nyelvtud. III. 113—114 stb., *kopja* ∾ *koplya*, *kopla*, ered. *-bj-* ből *p* után a szerbben másodfokú *l'*-el, írva *-lj-* stb.) a m.-ban is *-ny-*, *-ly-* felel meg.

Végére értem fejtegetésemnek. Ha a palatalisatio kérdését, a mely azonban nem olyan közönséges jelenség nyelvünkben, mint Asbóth hiszi (Izvj. VII. 4, 254), csak valamennyire is közelebb juttattam végleges megoldásához, azt első sorban azoknak az értekezéseknek köszönöm, a melyeket e tárgyban Simonyi és Justus írt.

Melich János.